

ТЕОРЕТИКО – ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ:

Онищук Ігор Ігорович,
доктор юридичних наук, професор,
академік (дійсний член) Міжнародної академії
інформатизації, Конституційний Суд України,
науковий консультант судді

ВПЛИВ ЯКОСТІ ЮРИДИЧНОЇ МОВИ ТА ПИСЬМА НА ПЕРЦЕПЦІЮ ПРАВА

АНОТАЦІЯ

В науковій статті розкрито питання впливу якості юридичної мови та письма на перцепцію права. Обґрунтовано думку про те, що техніку юридичного письма можна розглядати як уміння користуватися мовою права. З'ясовано, що лінгвістична структура тексту має вагоме практичне значення для забезпечення якості законодавчої та нормативної бази, системності, понятійної узгодженості, однозначного розуміння викладених у документах вимог та положень.

Ясність мови нормативно-правового акта передбачає чітку й завершену визначеність всіх використовуваних професійних термінів. Внесення в текст нормативно-правового акта дефініцій, офіційних легальних визначень, понять, невідомих звичайній мові є тим інструментом, який дозволяє забезпечити загальну ясність та популярність законодавства. Спеціальні норми-дефініції дозволяють забезпечити однакове розуміння спеціальних термінів, виключаючи можливість викривлення смислу.

Звернення до лінгвістичних структурних елементів трапляється, зокрема, при внесенні змін і доповнень до нормативно-правового акта. Доведено, що логіка викладу нормативно-правового акта, точність формулювань, ясність та

зрозумілість, стандартизованість термінології будуть забезпечені у разі дотримання вимог до мови закону як способу письмового викладу юридичних норм відповідно до певних мовних правил.

Акцентовано увагу на тому, що перцепцію змісту нормативно-правового акта полегшує універсалізація форми висловлення думки, яка концентрує увагу на кожному його положенні, спрощує процес складання окремих документів. Виклад тексту в нормативно-правовому акті містить певним чином оформлені аргументи для обґрунтування положень і тверджень.

Дуже важливим для проекту нормативно-правового акта є правильний аналіз синтаксичної структури норм, вибір місця і значення розділових знаків, сполучників, прийменників, їхньої смислової ролі в реченні.

Ключові слова: техніка юридичного письма, юридична мова, перцепція права, когнітивні процеси..

Ihor I. Onyshchuk

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Academician of the International Informatization Academy,
The Constitutional Court of Ukraine, Scientific Consultant to a
Judge

THE INFLUENCE OF THE QUALITY OF LEGAL LANGUAGE AND WRITING ON PERCEPTION OF LAW

ABSTRACT

The article deals with the influence of the quality of the legal language and writing on the cognitive processes of the individual. The thesis is based on the fact that the technique of legal writing can be considered as the ability to use the language of law. It is revealed that the linguistic structure of the text is of great practical importance for ensuring the quality of the legislative and regulatory framework, systemic, conceptual coherence, unambiguous understanding of the requirements and provisions set forth in the documents.

Appeal to linguistic structural elements takes place, in particular, when making changes and additions to a legal act. It is proved that the logic of the presentation of a legal act, the accuracy of the wording, clarity, standardization of terminology will be ensured in case of compliance with the requirements of the language of the law as a way of writing legal norms in accordance with certain language rules.

The emphasis is placed on the fact that the perception of the content of a legal act facilitates the universalization of the form of expression of thought, which focuses attention on each of its positions, simplifies the process of drawing up individual documents. The statement of the text in the legal act contains certainly arranged arguments for substantiating the statements. These are not only verbal reflections, analytical provisions, but also various links, tables and footnotes. The stereotypical organization of the text manifests itself in the standardization of a legal act.

Key words: technique of legal writing, legal language, perception of law, cognitive processes.

Вступ

Юридичний текст, як письмовий носій правової інформації – одна з найважливіших життєвих форм виразу права. Залежно від функціональної мети, юридичним текстам притаманна організація, принципи й правила виконання, стиль написання тощо. Разом з розвитком сфери інформаційних технологій, людські комунікації все більше переходять у текстовий формат. Важливу роль відіграє філологічне забезпечення та технології професійної комуніка-

ції, що потребують постійного удосконалення. Щоби писати якісні юридичні тексти, робити це впевнено та професійно, необхідно знати «кухню» майстерності, перетворюючи технології в мистецтво.

Нормативно-правовий акт (далі – НПА) за своїм регулятивним потенціалом, зовнішнім виглядом та відображенням правил юридичної мови та письма, постає в якості правової цінності, позитивно сприймається суспільством, природно адаптується до системи суспільних відносин. Техні-

ко-юридична недосконалість – недолік всього права, який гальмує право, перешкоджає його цілям і завданням, негативно впливає на розумове сприйняття і переробку правової інформації.

Методи та методики дослідження

Вірогідність і теоретико-практичну обґрунтованість дослідження забезпечено за допомогою комплексу загальнонаукових та спеціально-наукових методів, а також низкою новітніх методів наукового пізнання. Методологічною основою дослідження послуговував, зокрема, діалектичний метод наукового пізнання, за допомогою якого досліджено та взаємозв'язок техніки юридичної мови та письма з культурно-моральними та когнітивними чинниками. Діалектична логіка забезпечила дотримання загальних принципів наукового пізнання: об'єктивності, всебічності, історизму, єдності теорії та практики, розвитку предмета дослідження, його логічної визначеності і системності.

Аналіз текстів нормативно-правових актів, роз'яснення їхнього внутрішнього змі-

сту здійснено за допомогою герменевтично-правового методу. Завдяки юридико-технічному методу забезпечено логічність і несуперечливість викладу тексту. Порівняльно-правовий метод застосовано під час оцінювання специфіки техніки юридичного письма як національного й універсального психолінгвістичного явища, його загальних і конкретних закономірностей розвитку. У роботі широко використано системний метод – простежено взаємозв'язок техніки юридичного письма з перцепцією права.

Результати та дискусії

Терміни «мова права» і «юридичне письмо» розрізняють, адже «юридичне письмо» за змістом, який полягає в організації та структуруванні правового матеріалу, його письмовому викладі і зовнішньому вираженні, є самостійним поняттям, яке дуже тісно взаємопов'язане з поняттям «мова права», але не є його синонімом.

Психолінгвістика, як відносно молода наука, взаємодіє з різними галузями знань, у тому числі з технікою юридичного письма. Основні пробле-

ми цих напрямків дослідження перетинаються на площині мови права, тому доповнюють одна одну.

Варто виокремити наукове дослідження українського вченого С. П. Кравченка «Мова як фактор правоутворення та законотворення» (Кравченко, 2000), де автор аналізує роботи вітчизняних та закордонних фахівців із проблематики мови права, юридичної термінології, законодавчої стилістики, юридичної техніки, лінгвістики та герменевтики.

Впродовж останніх десятиліть дослідження юридичної мови стали більш інтенсивними, що сприяло виокремленню нової дисципліни на стику мовознавства і правознавства – юридичної лінгвістики. Результати психолінгвістичних досліджень залучаються для розв’язання юридичних питань. Поява правової лінгвістики як нового міждисциплінарного знання та прикладних досліджень стала закономірним етапом розвитку лінгвістики, юриспруденції та суспільства в цілому (Гусаров, Прохоренко, Проценко & Шестопалова, 2010: 7).

Наукові погляди стосовно таких інструментів юридичного письма, як юридична мова, юридичний текст, мовностилістичні вимоги до текстів нормативно-правових актів, юридичної термінології та юридичної герменевтики, показано у навчальному посібнику «Правнича лінгвістика» (Гусаров, Прохоренко, Проценко & Шестопалова, 2010).

Першим в Україні дослідженням загальнотеоретичних аспектів нормотворчої техніки, основних напрямків її втілення в практику нормотворчої діяльності в Україні є праця І. Білі «Теоретичні основи нормотворчої техніки» (Біля, 2004). І. Біля уточнила поняття юридичної техніки та його співвідношення з поняттям «техніка у праві»; обґрунтувала доцільність використання терміну «нормотворча техніка» та його переваги над термінами «правотворча техніка» й «законодавча техніка» як такого, що акцентує на нормативній природі права; нормотворча техніка розглядається як така, що не включає організаційно-процедурні правила, які регулюють нормотворчу діяльність, правила щодо застосування методів пі-

знання, а також правила опублікування і систематизації нормативних правових актів, планування нормотворчої діяльності.

Одним із перших у царині юридичного письма в Україні можна вважати навчальний посібник «Правове письмо», підготовлений авторським колективом Хмельницького університету управління та права В. Ватрасом, Д. Монастирським, В. Рогожею за редакцією Р. Стефанчука. Цей посібник рекомендовано Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-5850 від 01.07.2010). У «Правовому письмі» вперше у вітчизняній правовій науці системно викладено положення щодо поняття правового письма, вимог до змісту юридичного документа та його офіційно-ділового стилю, а також проблеми щодо проектування юридичних документів (Ватрас, Монастирський, Рогожа & Стефанчук, 2011).

Активну роботу з вивчення проблем юридичного письма, зокрема принципів, видів юридичного письма, організації роботи для написання юридич-

них документів, стилістичних норм та вимог до юридичного письма, логіки викладення юридичного матеріалу, тональності юридичного письма тощо проводять закордонні науковці (Garner, 2002; Felsenburg & Graham, 2010). Американський науковець Б. Гарнер у праці «Елементи юридичного стилю» (Garner, 2002) подає основні правила юридичного письма, стилістичні рекомендації для різних видів юридичних документів, у тому числі нормативно-правових актів, ділового листування, науково-дослідних записок, заяв, судових рішень та ін.

Г. Проценко та Л. Шестопалова вважають, що юридична лінгвістика, яка виникає на стику лінгвістики і права, ще перебуває на стадії свого оформлення. Актуальними завданнями юридичної лінгвістики є вивчення і розроблення мови та письма у сфері законодавства та судочинства; дослідження юридичної аргументації; аналіз якості мови і стилю законодавства тощо (Гусаров, Прохоренко, Проценко & Шестопалова, 2010: 20). На думку Ю. Прадіда, юридична лінгвістика є міждисциплінар-

ною методологічною наукою про право, інтегрує знання з галузі лінгвістики, філософії, психології і логіки (Прадид, 2004: 31).

Вагоме значення для юристів, які формують законодавчі акти мають здобутки у галузі когнітивної психології, яка вивчає те, як люди отримують інформацію про світ, як ця інформація може надаватися людиною, зберігається в пам'яті і перетворюється в знання тощо. На початковому етапі розвитку когнітивних досліджень центральне положення в них займали роботи в галузі штучного інтелекту, спрямовані на моделювання функцій пам'яті, репрезентації мовних значень і процесів вирішення завдань, котрі дозволяли строго формалізований опис. Субстрат цих та інших когнітивних процесів практично не цікавив дослідників оскільки вважалося, що програмна реалізація не залежить від конкретного субстрату. Відмінною особливістю когнітивного підходу в усі періоди його розвитку є підкреслення ролі знань в регуляції поведінки. Знання розуміються далі як внутрішні репрезен-

тації (ментальні моделі) середовища і самого організму. Ці репрезентації можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими (Сметанова & Подойнищина, 2015: 220).

Ключовим фактором, що сприяє формуванню когнітивного резерву вважається рівень освіти. Роль освіти, як вищої, так і середньої, неодноразово підкреслювалася дослідниками в зв'язку з різними психологічними явищами, починаючи від суб'єктивного здоров'я і закінчуючи поведінкою. Освіта є одним з найпотужніших чинників, медіатором безлічі психічних процесів. Інтерпретації такої ролі освіти також дуже різні – на нейропсихологічному рівні процес отримання освіти сприяє формуванню більшої кількості нейронних зв'язків, розвитку зв'язків між ними. За допомогою освіти розвиваються відділи мозку, відповідальні за мову, і пов'язані з нею структури, відповідальні за семантичну пам'ять, які залишаються не тільки найбільш збереженими в період старіння, а й здатні розвиватися і слугувати компенсаторними механізмами інтелектуально-

го збереження (Стрижицкая, 2016: 82).

Б. Раппапорт звертає особливу увагу на те, що правники повинні розуміти і брати до уваги принципи еволюційної психології. Ритм і тон є важливими компонентами музики і, отже, основними компонентами юридичного письма. Такі компоненти повинні бути свідомо включені правниками, щоб надати юридичному письму переконливої форми і, таким чином, заохочувати адресатів звернути особливу увагу на юридичний текст, сприяти більш приємному сприйняттю, спонукаючи адресата у кінцевому підсумку погодитися.

Еволюційна психологія та еволюційне вивчення літератури, відоме як літературний Дарвінізм, допоможе юристам краще зрозуміти, як переконати читачів. Люди страждають від власних емоцій. Раціональні, аналітичні аргументи переконують людей, бо естетичні поняття звернені до емоційної структури людського розуму. Еволюційна психологія допомагає юристам зрозуміти недоліки НПА. Вчені розпочали вивчення теорії Дарвіна, щоб

зрозуміти і поліпшити ефективність законів і правових систем, адже закони намагаються регулювати поведінку людини і впливати на неї, тому поведінка людини обмежується значною мірою і певним чином. Вчені знаходять переконливі докази і демонструють на конкретних прикладах, як проникати в суть закону (Rapport, 2010: 68).

В юридичному письмі треба намагатися викласти максимум інформації при мінімумі слів. Зайві слова роблять фразу не тільки довшою, але й вносять елемент невизначеності чи невпевненості. Багатослів'я – ворог ясності. За багатослів'ям ховається недостатнє знання проблеми автором тексту (Хазова, 2011: 125). Психологи-лінгвісти довели, що середній читач може тримати в період короткострокової пам'яті лише декілька думок. Освоївши дві або три думки, читач потребує паузи, щоб скласти до купи те, що вже прочитав. Крапка в кінці речення – це сигнал для такої паузи (Шугрина, 2000: 51).

Створення чіткого, зрозумілого та ефективного письма пов'язане з напруженою

роботою над пошуком правильного слова. Відсутність чіткості в юридичному письмі часто пояснюється неуважним ставленням до підбору слів, недбалим поводженням зі словом. Слово визначають як мінімальну значущу одиницю мови, яка виконує двояку функцію. По-перше, слово називає окремі поняття (предмети, особи, процеси, властивості та ін.). По-друге, слово вступає в синтаксичний зв'язок з іншими словами у словосполученнях або реченні, а інколи навіть є реченням. Кожне слово має нести смислове навантаження, мати значення, звучати. Слово має відповідати своєму значенню. Якщо слово не має значення, воно «не слово, а пустий звук» (Хазова, 2011: 124).

У нормативно-правовому акті традиційний прями́й порядок слів: підмет перед присудком, узгоджене означення – перед означуваним словом, неузгоджене – одразу після означуваного слова, додаток – після керуючого слова, обставинні слова – ближче до слова. Наявні специфічні підсумкові конструкції: як зазначалося вище; у зв'язку з тим,

що і т. ін. (Гусаров, Прохоренко, Проценко & Шестопалова, 2010: 88).

Правила і прийоми логіки базуються на лінгвістичних засадах створення НПА, діють системно у напрямку творення якісного законодавства. Застосування стійких і визначених логіко-структурних одиниць допомагають досягти точності правового тексту. Формальна логіка є найважливішою складовою духовної культури. Її досягнення використовуються при осмисленні різних сфер людської діяльності, широко застосовуються у психології та лінгвістиці, теорії управління та педагогіці, юриспруденції тощо. Розділи логіки є теоретичною основою кібернетики, обчислювальної математики, теорії інформації, а також методологічною основою пізнання і спілкування.

З метою оптимізації перцепції юридичного тексту індивідом треба намагатися викласти максимум інформації при мінімумі слів. Зайві слова роблять фразу не тільки довшою, але й вносять елемент невизначеності чи невпевненості. Багатослів'я – ворог ясності. За багатослів'ям хо-

вається недостатнє знання проблеми автором тексту.

Речення у проєкті НПА виступає основною формою формалізації норм права. Дотримання певних вимог до побудови речень, які використовуються в НПА, підвищують зрозумілість норм права. Речення не містять зайвих слів, а слова організовані в правильному порядку. Речення складається не більше як із 20-25 слів. Вважається, що короткочасна пам'ять зазвичай у стані схоплювати речення довжиною до 22 слів.

Проєкт НПА містить норми, які вимагають здійснення дій; встановлюють заборони; встановлюють повноваження чи визначають порядок здійснення потрібних кроків у реалізації норми. Саме тому вимоги до граматичної форми мають відповідати цим особливостям тексту НПА.

На лінгвістичному ґрунті причиною помилок у логіці викладу НПА є:

1) на орфографічному рівні – неправильне написання слів: Мінюст (правильно Мін'юст), у статі (правильно у статті); 2) на рівні правил пунктуації: угода укладена під скасуваль-

ною умовою визнається... (правильно угода, укладена під скасувальною умовою, визнається...); 3) на лексичному рівні: поєднання логічно несумісних слів страшенно гарний, убивчо дорогий; введення у фразу зайвих слів (плеоназмів), які структурно її переобтяжують: моя власна думка, цільове призначення витрат; невиправданий повтор слова, спільнокореневих слів в одному або сусідніх реченнях (тавтологія): зробити спробу виправдати, забезпечити безпечний розвиток; уживання зайвих слів: закон прийнято у квітні місяці; дублювання значення у двох словах: оголошується вільна вакансія; порушення сполучуваності слів: копія вірна (правильно: копія відповідає оригіналу, з оригіналом згідно); уживання слів, не властивих для української мови: жиле приміщення (правильно: житлове приміщення); 4) на граматичному рівні: неправильне вживання відмінкових форм; підміна особової форми дієслова зворотньою; неправильна побудова рядів однорідних членів речення з родовими і видовими поняттями; неправильне утворен-

ня форм ступенів порівняння якісних прикметників; порушення норм утворення дієприкметників; неправильне сполучення іменника з числівником: два юриста, адвоката (правильно юристи, адвокати); неправильне узгодження підметів і присудків; неправильне використання прийменникових конструкцій; неправильна побудова складного речення; 5) на стилістичному рівні: уживання слів, властивих одному стилю, у тексті іншого: прокурор балакав, підозрюваний збрехав; нагромадження в одному реченні слів, що належать до тієї ж частини мови: у цій статті підтримання захисту прав та свобод громадян (Ватрас, Монастирський, Рогожа & Стефанчук, 2011: 60, 62).

Враховуючи, що мова НПА реалізується саме в писемній формі мовлення, знання граматики набуває особливого значення й особливої ваги. Граматична форма речення має відповідати регулятивній природі НПА. Виходячи з цього, в НПА, зокрема, широко використовується неозначена форма дієслова та інфінітивні конструкції, за допомогою яких зручно виражати пряму

та непряму імперативність нормативних приписів; дієслова та дієприкметники, як правило, використовуються в безособовому значенні (внаслідок безособового характеру викладу закону), наприклад: «гарантується», «визначається», «визнано», «прийнято» тощо; переважають пасивні конструкції над активними (наприклад, пасивний стан: «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами» (ст. 124 КУ); використовуються узагальнені звороти, зокрема дієприкметникові та дієслівні, а також умовні речення не для вираження часу та умови, а для зіставлення частин речення (наприклад: «Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про утримання під вартою» (ст. 29 Конституції України) (Артеменко, 2007: 64).

В юридичному документі мовна форма є нормативною і формально закріпленою. Вона не може бути самостійно змінена. Не допускаються заміна слів, зміна порядку слів, речень і частин тексту. Для мови

НПА характерні лексичні, синтаксичні та композиційні особливості. При викладенні змісту НПА використовуються як загальні мовні засоби, так і ті, що вироблені в юридичній сфері або виключно в сфері нормотворчої діяльності. Особливою є функціональна характеристика НПА (Пиголкин, 1990: 8).

Однозначність в мові – це не лише єдине значення слова, а його однакове сприйняття та тлумачення. Однозначність і максимальна точність інформації в НПА досягається через логічну послідовність викладення думки, її смислового завершеність, використання єдиних способів формулювання приписів, використання термінів із чітким та строго визначеним змістом, визначення слів та виразів у прямому і безпосередньому значеннях. Стислість, сконцентрованість, однозначність, простота розуміння є важливими вимогами. З іншого боку слід дотримуватися «мовних заборон» – уникати метафор та образних виразів, слів у непрямому значенні, іноземних слів і термінів, спрощених словосполучень (Ткачук, 2004: 102).

Висновки

Техніку юридичного письма розглядають як уміння користуватися мовою права. Як засіб техніки юридичного письма, лінгвістична структура тексту має вагоме практичне значення для забезпечення якості законодавчої та нормативної бази, системності, поняттєвої узгодженості, однозначного розуміння викладених у документах вимог та положень тощо. Система засобів техніки юридичного письма в нормативно-правових актах складається з мови права, юридичних конструкцій, правових застережень, законодавчої стилістики й лінгвістичної структури письма, термінів, нормативних дефініцій і символічних прийомів, юридичної аргументації, логіки викладу правового матеріалу.

Мова НПА – засіб законодавчої діяльності, засіб фіксування норм права. Якщо у праві існує неузгодженість окремих норм, прогалини, а певні норми не мають необхідних реальних санкцій через недосконале мовне забезпечення, то все це суттєво впливає на рівень перцепції правового тексту індивідом та ефективності

правового регулювання. НПА творець може уявити й описати ніколи не може бути довершеним або повним, оскільки є більш-менш сталою, а конкретна реальність містить реальність завжди мінлива, мова більше ситуацій, ніж норма може не встигати за її змінами.

Список використаних джерел

1. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2000. 201 с.
2. Правнича лінгвістика: навчальний посібник / Г. П. Проценко, Л. М. Шестопалова, О. Ф. Прохоренко [та ін.]; за заг. ред. С. М. Гусарова. К.: ПАЛІВОДА А. В., 2010. 312 с.
3. Биля І. О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: 12.00.01. Х., 2004. 20 с.
4. Правове письмо: навчальний посібник / В. А. Ватрас, Д. А. Монастирський, В. Г. Рогожа та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. 148 с.
5. Garner B. A. *The Elements of Legal Style*. 2-nd ed. N. Y.; Oxford: Oxford Univ. Press, 2002. – 288 p.
6. Felsenburg M. E., Graham L. P. *Beginning Legal Writers in Their Own Words: Why the First Weeks of Legal Writing Are So Tough and What We Can Do About It*. *The Journal of the Legal Writing Institute*, 2010. Vol. 16. P. 223–311.
7. Прадид Ю. Ф. Юридическая лингвистика в Украине: вчера, сегодня, завтра. *Юрислингвистика 5: Юрид. аспекты яз. и лингвист, аспекты права*. Барнаул, 2004. С. 31–41.
8. Сметанова Ю.В., Подойнищина М. А. Теоретический анализ современных подходов к изучению когнитивной сферы личности. *Вестник Томского государственного университета*, 2015. №398. С. 219–223. doi: 10.17223/15617793/398/35
9. Стрижицкая О. Ю. Когнитивный резерв как психологический и психофизиологический ресурс в период старения. *Вестник Санкт-Петербургского Университета*, 2016. Сер. 16. Вып. 2. С.79–87. doi: 10.21638/11701/spbu16.2016.209
10. Rappaport B. *Using the Elements of Rhythm, Flow, and Tone to Create a More Effective and Persuasive Acoustic Experience in Legal Writing*. *The Journal of the Legal Writing Institute*. Vol. 16, 2010. P. 65–116.
11. Хазова О. *Искусство юридического письма*. М.: Юрайт, 2011. 181 с.
12. Шугрина Е. С. *Техника юридического письма*. М., 2000. 272 с.
13. Ткачук А. *Законодавча техніка. Як готувати проекти законів: практичний посібник*. К.: Ін-т громад. с-ства, 2004. 184 с.

14. Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів: навчальний посібник. К.: Фонд «Європа XXI», 2007. 256 с.
15. Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. М.: Юрид. лит, 1990. 192 с.

References

1. Kravchenko, S. P. (2000). *Mova jak faktor pravoutvorennja ta zakonotvorennja* [Language as a factor of law-making and law-making]. Odesa [in Ukrainian].
2. Procenko, G. P., Shestopalova, L. M., Prohorenko, O. F., & Gusarov S. M. (Ed.). (2010). *Pravnycha lingvistyka: navchal'nyj posibnyk* [Legal Linguistics: Textbook]. Kyi'v: PALYVODA A. V. [in Ukrainian].
3. Bylja, I. O. (2004). *Teoretychni osnovy vykorystannja normotvorchoi' tehniky* [Theoretical basis for the use of standard-setting techniques]. Harkiv [in Ukrainian].
4. Vatras, V. A, Monastyrsky, D. A. Rogozha, V. G. & Stefanchuk R. O. (Ed.). (2002). *Pravove pys'mo: navchal'nyj posibnyk* [Legal Writing: Textbook]. Kyi'v: Alerta; CUL [in Ukrainian].
5. Garner B. A. (2002). *The Elements of Legal Style*. 2-nd ed. N. Y.; Oxford: Oxford Univ. Press.
6. Felsenburg, M. E. & Graham, L. P. (2010). *Beginning Legal Writers in Their Own Words: Why the First Weeks of Legal Writing Are So Tough and What We Can Do About It*. *The Journal of the Legal Writing Institute*. Vol. 16. P. 223–311.
7. Pradid, Ju. F. (2004). *Juridicheskaja lingvistika v Ukraine: vchera, segodnja, zavtra*. *Jurislengvistika 5: Juridicheske aspekty jazyka. i lingvisticheskie aspekty prava* [Legal Linguistics in Ukraine: Yesterday, Today, Tomorrow. Jurislengvistika 5: Legal Aspects of Language. and Linguistic Aspects of Law]. Barnaul [in Russian].
8. Smetanova Ju.V. & Podojnicina M. A. (2015). *Teoreticheskij analiz sovremennyh podhodov k izucheniju kognitivnoj sfery lichnosti* [Theoretical analysis of modern approaches to the study of the cognitive sphere of personality]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 398. [in Russian]. doi: 10.17223/15617793/ 398/35
9. Strizhickaja, O. Ju. (2016). *Kognitivnyj rezerv kak psihologicheskij i psihofiziologicheskij resurs v period starenija* [Cognitive reserve as a psychological and psycho-physiological resource in the aging period]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, 16 (2). [in Russian]. doi: 10.21638/11701/spbu16.2016.209
10. Rappaport, B. (2010). *Using the Elements of Rhythm, Flow, and Tone to Create a More Effective and Persuasive Acoustic Experience in Legal Writing*. *The Journal of the Legal Writing Institute*, 16.
11. Hazova, O. (2011). *Iskusstvo juridicheskogo pis'ma* [The art of legal writing]. Moskva: Jurajt [in Russian].
12. Shugrina, E. S. (2000). *Tehnika juridicheskogo pis'ma* [Technique of Legal Writing] Moskva [in Russian].

13. Tkachuk A. (2004). Zakonodavcha tehnika. Jak gotuvaty proekty zakoniv: praktychnyj posibnyk [Legislative Technique. How to Prepare Draft Laws: a Practical Guide]. Kyi'v: In-t gromad. suspil'stva [in Ukrainian].

14. Artemenko, V. (2007). Proektuvannja normatyvno-pravovyh aktiv: navchal'nyj posibnyk [Designing of Normative Legal Acts: a Training Manual]. Kyi'v: Fond «Jevropa XXI» [in Ukrainian].

15. Pigolkin, A. S. (1990). Jazyk zakona [The language of the law]. Moskva: Jurid. lit. [in Russian].